

## ЕЛЕМЕНТИ КОСОВСКО-РЕСАВСКОГ И ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКОГ ДИЈАЛЕКТА У ХИЛАНДАРСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОДЕКСУ<sup>1</sup>

*Сажетак:* Хиландарски медицински кодекс (препис XVI век), најзначајнији споменик за историју српске медицине, писан је српскословенским језиком са много елемената српског народног језика са тла јужне Србије. У овом раду биће представљен велики број фонетских и морфолошких црта (екавска замена старог гласа јат, лу < л вокалног, -ја < -л, вокал о у *ложица*, испадање в у глаголима типа *остаљам*, чување групе *стр* у *остро*; наставка -е у ген., дат. и лок. јд. именица ж. рода на -а, једнакост ген. и лок. мн., непознавање суфикса -ад као форманта суплетивне множине именица ср. рода и употреба наставка -ћи: *козлићи*, *пилићи*, тенденција ка маскулинизацији именица ж. рода са основом на консонант и без наставка у ном. јд.; употреба компаратива типа *стареји*, присвојна заменица 3. лица ж. рода *њојан*, уопштавање наставака тврде заменичке промене у промени заменица и придева у инстр. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. м. и ср. рода; архаични облик *хоте* од глагола *хтети*, инфинитив без крајњег -и, префикс о- у *омијем*, *омивам*) потврђених у XVI веку, а присутних и данас у косовско-ресавком и призренско-тимочком дијалекту посебно у призренско-јужноморавској групи говора, што је од значаја за историјску дијалектологију.

*Кључне речи:* Хиландарски медицински кодекс, косовско-ресавски, призренско-јужноморавски, историјска дијалектологија.

*Хиландарски медицински кодекс (Хмк)*, један од најзначајнијих споменика српске културе и најзначајнији споменик за историју српске медицине, чији је једини сачувани препис настао половином XVI века,<sup>2</sup> писан је српскословенским језиком са много елемената српског народног језика са тла јужне Србије (Ивић 1998: 88–89). Висок удео народног језика у језику *Хмк* условљен је жанровском припадношћу овог споменика нижем стилу.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Овај рад рађен је у оквиру пројекта *Историја српског језика* 178001, који се реализује у сарадњи Филозофског факултета у Новом Саду, Филозофског факултета у Нишу и Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, под покровитељством Министарства за науку и технолошки развој Владе Републике Србије.

<sup>2</sup> Што је потврђено испитивањем водених знакова на хартији (Станковић 2010: 94–95).

<sup>3</sup> Толстој 2004: 152–153, где се медицински списи сврставају у једанаесту од четрнаест

У овом раду биће представљене само уже дијалекатске црте присутне у језику *Хмк*, будући да је језик *Хмк* у целини био предмет шире студије (Јовић 2011).

Особине народних говора потврђене у старој српској писмености од посебног су значаја за историјску дијалектологију (Ивић 1991:181). Те црте биће самераване са савременим стањем у призренско-јужноморавској групи говора призренско-тимочког дијалекта, као и са стањем у косовско-ресавском дијалекту.

1. Вредност јата у *Хмк* је готово доследно екавска: у дат. и лок. јд. им. ж. рода на *-а*: *кѣ плѡ/д/(ѡ)вѣ* 202а/24; *ѡ глѡвѣ* 194а/11, 1996/3, 203а/13; у дат. и лок. јд. личних заменица: *кѣ себѣ* 4а/15, 19, 21, *вѣ себѣ* 16/15, 7а/12; у инстр. јд. и ген., дат., инстр. и лок. мн. заменица: *ѡвѣмѣ законѡ/м/ трѣбѣ* *ѡ да пиѡшѣ жилѣ* 132а/13–14, *ниговѣ* 1936/18, *четири соѡтѣ различѡ* *вѣсѣмѣ бѣлѣгѡ/м/* 1336/12, *сѣ дрѣзѣмѡи* 7а/8–9, *ѡ инѣ/ѡ/ мѣстѣ/ѡ/* 201а/15–16; код глагола VII Белићеве врсте у завршетку основе: *видѣти* 1626/18, *разѣмѣти* 116а/7; у компаративу придева: *ѣ/ѣт/ ѣ/ѣт/ство* *стѣ-дѣнѣ* *ѣ* и *мокреѣ ѣ/ж/(ѣ)ли* 145а/10, *плашеѣ* 86/23–24, *плашеѣ* 886/4, *отрови* [...] *остреѣ* 165а/14–15; у императиву глагола: *двигнете* 203а/26; у одричним облицима презента глагола *јесам*: *мѣшко нѣ толико бѣлѡ* 21а/21–22, *ерѣ нѣ толико тежѣкѣ* 16а/23, *нѣстѣ* 16/14, 26/17, 6а/15, *нѣ/ѣт/* 26/15, 36/13, 1326/1, 8, 194а/6, 199а/5, 2006/14, *нѣсѣ* *ѡ* 194а/19, 386/5, 139а/4; али и: *нисѡ/м/ волѣнѣ* 1376/14, *ниѣ* 96/20.<sup>4</sup>

Доследан екавизам је, додуше, и српскословенска особина од краја XII века (Младеновић 1977: 4), али његова заступљеност у споменику говори да је могао имати базу и у народном говору преводилаца и писара, што је заједничка особина косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта (Ивић 2001: 135, 151).

2. Именица *ложица* јавља се само са *о*, што је заједничка особина призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта (уп. Ивић 2001<sup>а</sup>: 184): *ложицѣ* 1956/4, 1966/18, *ложице* 1956/12, а не *лажица*, *лжица* и сл. (Ивић 1998<sup>а</sup>: 467). Оваква реализација може бити и аналошке природе: *за-ложити* (*се*), мада има и других тумачења.<sup>5</sup>

установљених жанровских рубрика српске средњовековне писмености. Уп. и Грковић-Мејѡор 2007: 450.

<sup>4</sup> Уп. Елезовић 1998 *несам*, *неси*, али увек *није*. Јовић 1968: 133: *несам*, *неси*, *није*. Доследан екавизам код одричних облика през. гл. *јесам* јавља се у пиротском говору (Живковић 1987: *несам*, *неси*, *неје*), у говорима Понишавља (Ћирић 1999: 184), у Заплању (Марковић 2000: 34, *несам*, *неси*, *неје*, *несмо*, *несте*, *несу*), у говору Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996: 209), у Призрену код старијих људи (Реметић 1996: 370).

<sup>5</sup> Потврде из народних говора са југа и истока Србије: Елезовић 1998: *ложѡца*; Реметић 1996: 365: *ложѡца*, са констатацијом: „као на готово целом македонско-српском пограничју“. У вези с тим уп. Видоески 1962: 42: обичније *ложица*, *ложичарник*, али и *лѣжица*. Белић 1999: 108: *ложѡца*, где се *о* тумачи као рефлекс ненаглашеног полугласника; Марковић 2000: 213 *ложица*;

3. Рефлекс лу < вокалног л, познат из најстаријих српскословенских споменика (Белић 1972: 76–77, Ивић 1991: 183), одлика призренско-јужноморавске групе говора (Ивић 2001: 148), потврђен је у *Хмк* у примерима: сл ђзлнѣѣ очїи 1306/25, сл ђзе изѣ ∞чїю 546/3, сл ђзѣ 1946/10, 14, сл ђзе 1986/12.

У другим позицијама, осим иза с и д, рефлекс је у, што је, такође, призренско-јужноморавска (Ивић 2001: 148), али и шире штокавска особина, присутна од краја друге половине XIV века (Ивић 1998<sup>6</sup>: 384): ѡ/т/ в ђка 1296/21, 24, в ђн ђ 276/3, дивїе ѡѣ ѡкїе 56а/8, п ђна 1996/11, наж ђта 194а/5, ж ђчѣ ѡ/т/ бѣка 1256/21,<sup>6</sup> ст ђк ђ 1996/21, д ђго 186/25.<sup>7</sup>

4. У једном примеру забележена је, за призренско-јужноморавске говоре карактеристична, промена -л > -ја у радном глаголском придеву мушког рода (Ивић 2001: 148): ѣ/с/т/ оздрѡвѣѡ 130а/4, која је веома драгоценa, будући да је ова појава, као и у штокавским говорима од краја XIV века шире заступљена промена -л > -о (уп. Белић 1972: 78; Ивић 1991: 144),<sup>8</sup> слабо потврђена у споменицима писаним српском редакцијом почев од XV века надаље.<sup>9</sup>

5. Формирање секундарног сугласника испред палатала (*веће, хоћеш, неће*): *ВЕККЕ* 1976/19, 198а/8–9, 9, *ПОВЕНКА* 86/10, 11, *ХОККЕШГ* 1936/8, 194а/22, 195а/10, *ХОККЕ* 1996/16, 2016/1, *ХОККЕМО* 11а/4, 13а/23, *ХОККЕШГ ПОЗНАТИ* 194а/22–23, *НЕККЕ ОСТАРѢТГ* 194а/7, представља појаву заступљену у народним говорима југоистока Србије и шире (Белић 1999: 141: *браћа, несрећа, срећа, куће*; 168: *калуђери, љуљњу, нушку, трпезу*; Младеновић 2001: 167: *нејћеш*, али је појава шириа и није везана само за позицију испред палатала; Стаматоски 1957: 111: *не'ке, не'кеф, не'кеше*), која се тумачи антиципацијом наредног сугласника *ћ* (Белић 1999: 141).

Ђирић 1999: 58 *ложца*; Живковић 1987: *ложца*, Митровић 1992: *ложца* итд.

<sup>6</sup> Није забележено *жључ*, карактеристично за јужноморавске говоре, а присутно и у сврљишко-заплањском и лужничком, где је, вероватно, пренето из јужноморавског (Ивић 1991<sup>6</sup>: 208–209).

<sup>7</sup> Присуство народних рефлекса вокалног л веома је ретко у споменицима из тог периода. *Закон о рудницима* (чији препис, сто година млађи од оригинала, потиче из истог времена као и препис *Хмк*), чува лѣ, има и рефлекс у у неколико речи: *воукашина, доужит, стоуп, стоупа*, али нема ни једног примера са лу (Јовић 1968–69: 383). Јерковић 1983: 109 нема ни једног примера замене вокалног л, па се претпоставља да га је писар имао у народном говору.

<sup>8</sup> У *Хмк* потврђена једним примером: на онан ча/с/ тоикон м ђ ѣ/с/т/ ђсїлнѡ, како да би лежа/лї годице. и ђ ѡвонзи ђсилости 756/10, поред аце ли м/ѡ/ б ђде/т/ ђсилнѡ 766/10.

<sup>9</sup> Спада у особине народног језика које нису утицале на фонолошки систем српскословенског (Младеновић 1977: 9) и слабо су потврђене у споменицима српске редакције почев од XV века надаље. У ћириличном препису *Закона о рудницима* нема промене -л>-о у домаћим речима (Јовић 1968–69: 389–390), али је једна немачка реч записана у различитим облицима: *цѡлне, цѡвна, цѡна, цѡном* (390). *Студенички препис Душановог законика* из прве трећине XV в. (Грицкат-Радуловић 1981: 69) има на неколико места примере ове промене који „спадају међу доста ране за рашку писменост: *сѡгѣѡшїю, ѡчнїѡв, влѡстеоски, оучнїѡв*. Напореда с тим још има *селске, влѡдѡлци*.” Српска *Александрида* (друга половина XVI века), чија је дијалекатска база призренско-тимочки дијалекат, нема ни једну потврду (Јерковић 1983: 109–110). Промена -л>-ја потврђена је у *Закону о рудницима* (Јовић 1968–69): *коуппа* (412. стр.), *оучнїѡ* (425). Ови и други (укупно четири примера) наведени су на стр. 432, али се појава не спомиње.

6. Ретки примери уклањања резултата друге палатализације у лок. јд. им. ж. рода \*а промене, срећу се и у косовско-ресавским говорима (Ивић 2001: 137): *ДАВШИН ПИТИ ЖЕНАМЪ [...] Ъ ЮХЪ 586/4–5, НА ЈЕДНОМ НОГЪ 203а/28, КАКО ПИШЕТЪ ДРЅСТОТЕ/Љ/ ВЪ КНЫГИ Ш/Т/Њ/ЅТ/СТВА СТВАРИ 616/7–8.*<sup>10</sup>

Примери са палатализацијом: *ВЪ ЈЕДНОМ КНЫЗЪ 1396/18–19, АКО БЪДЕ ДРЪЖЛА МАГНИТЪ Ъ РЪЦЪ 1856/21*, могу се протумачити као утицај предлошка.

7. Чување групе *-стр-* у *остро*: *ОСТРЪ 204а/24, ШСТРА 8а/18, 1936/7, 135а/8–9, ПРЪОСТРА 8а/18, 132а/13, ШСТРЪ ШГНИЦЪ или ПРЪОСТРЪ 132а/11, ВЪ ШСТРОМ ОГНИЦИ 8а/11, КОМ НЕ МОГЪ СПАТИ Ъ ПРЪ/Ъ/ОСТРЕ ОГНИЦЕ 1986/5, ШСТРИНЮ 204а/24, НАШСТРИИ 1356/22, ОБОСТРИ 106/14*, представља језичку црту која је заједничка призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту (Ивић 2001<sup>а</sup>: 185, Белић 1999: 179, Елезовић 1998: *остар, остра, остро*; Реметић 1996: 423).

8. У сугласничкој групи *-ск-* у речи *љуска* долази до асимилације, те се јављају примери са групом *-сп-*: *ИЗЪ ЛЮСПЪ 436/15, ПЉЖЪ БЕЗЪ ЛЮСПЕ 187а/18, 1876/1*, што је појава присутна на југу и југоистоку Србије (Белић 1999: 239: *две љуспе III Врање, 259 љуспа*; Митровић 1992: *љуспа, љуспина*; Живковић 1987: *љуспа*), а среће се и *-шп-*: *Ъ ШИЧАНЪ ЛЮШПЪ 44а/5* (вероватно аналогичном према *љушитити*).

9. Редукција у сугласничкој групи *вљ>љ*: *СТАЛАМШ 1966/2, СТАЛАХЪ 1966/1, ПОСТАЛА СЕ 1936/4–5, 198а/12, 156/17, 22а/3–4, 316/27, ПОСТАЛАШЮ 1976/17, 198а/1, 7, СЕ [...] НЕ СТАЛА 1556/9, СТАЛАШЮКИ 170а/12*; поред: *ПОСТАВЛАШЮ 476/8, СЕ НЕ ПОСТАВЛАШЮ 1556/9–10, ПОСТАВЛА СЕ 1976/2, 1986/2, 1996/9, ПОСТАВЛАШЮ 1956/19, 1976/20, ПОСТАВЛАТИ 1946/2; ПРЪХЪТИ [...] ЦРЪЛЕНИИ 124а/19, поред српскословенског ЧРЪВЛЕНЪ 276/12, ЧРЪВЛЕНЪИ 276/13*; представља особину заједничку призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту (Ивић 2001<sup>а</sup>: 185; за призренски говор још Реметић 1996: 422).<sup>11</sup>

10. Постојање сугласника *д* у групи *-зр-*: *КЪ/Д/(Ъ) СЪ ЗДРЪ/Ъ/ЛА 1956/18, ЗДРЪ/Ъ/ЛЪ МЪНИЕ ЗАТВОРЪ, НЕХО НЕЗДРЪЛЪ 157а/17, РАЗДРЪЖЕ/Ш/ 74а/18,*

<sup>10</sup> Уп. у косовско-ресавском дијалекту: Јовић 1968: 97–98: у *задруге, ради у фабрике, пратила по Јованке, види се по мајке како ће бидне ћерка*; исто: 101: чак и када се јавља наставак *-и* под утицајем књижевног језика: *мајки, девојки, у Пожеги*. Слично у неким призренско-јужноморавским говорима у којима аналитизам није у потпуности нарушио стари деклинациони систем. В. Реметић 1996: 461: *тамо при реке*. Појава је иначе шире заступљена у народним говорима. Уп. и Реметић 1985: 247: у *влаги, у јабуки, у муки* итд.

<sup>11</sup> Редукција у сугласничкој групи *-вљ-* добро је потврђена и у споменицима: Младеновић 1980: 70 – *не устаља; Атонски препис Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1975: 215) – једном *вљ>љ*: да *ИСПРАМЛАШЮ; Студенички препис* (Грицкат-Радуловић 1981: 69) *ИЗСТАЛА*. Појава је широко заступљена у народним говорима, а за призренско-јужноморавске говоре в. Белић 1999: 149: *стаљаш, остаља* итд. Још: Реметић 1996: 398, Вукадиновић 1996: 90, Марковић 2000: 69, итд. Елезовић 1998: *црљив*. Ивић 1991: 228 *црљен<чрвљен*.

поред изрежјі ю 806/15, особина је народних призренско-тимочких и косовско-ресавских говора (Реметић 1996: 440 *здрав*, Вукадиновић 1996: 118 *здрав*, Елезовић 1998: *здрака*).<sup>12</sup>

11. У дат. и лок. јд. им. ж. рода које завршавају на -а у ном. јд. уопштен је наставак -ѣ (у гласовној вредности е) некадашње \*а основе, чак, са ретким изузецима, и код именица чија основа завршава меким консонантом: ПОСТАВИ КЪ ОНОН ВѢДѢ 96/10, 30а/10, ПОСТАВИ ЖЕНѢ КЪ ПЛО/Д/(О)ВѢ 193а/5–6, ПОСТАВИ ЖЕНѢ СПРѢДА КЪ ПЛѢ/Д/(Ѣ)ВѢ 186/25, ПОСТАВИ ЖЕНѢ НА ПЛѢ/Д/(Ѣ)ВѢ 266/16, КЪ ПЛѢ/Д/(Ѣ)ВѢ 202а/24, ДОСАЖ/Д/ДОУТЪ [...] ИТРѢ 66/15; СКАЧЕ НА ЈЕДНОМ НОГѢ 203а/28, Ѣ ВЕЛИКОМ РѢКѢ 16а/10–11, Ѣ ЮХѢ 586/5, СЕ СТРЕСЕ Ѣ КОЛЕПКѢ 11а/11–12;<sup>13</sup> ДАН ПИТИ [...] МАЛѢ ДѢЦѢ 1546/9–10;<sup>14</sup> Ѣ ВОДѢ 1966/20, 197а/4, 199а/17, 10а/26, 11а/2, ПО ВОДѢ 13а/14, ПО СРѢДѢ 136а/11, Ѣ ГЛАВѢ 194а/11, 195а/16, 91а/19, ПО ГЛАВѢ 203а/13, ЗИМѢ 6а/14,<sup>15</sup> Ѣ РАМѢ 1956/14, Ѣ СЛѢЗѢНѢ 202а/19, НА ХАЛИНѢ 66/10, НА ТРАВѢ 201а/17, НА КРЪПѢ 436/9, Ѣ ПЛО/Д/(О)ВѢ 202а/25, Ѣ ИТРѢ 2006/21, НА ВЕ/Ї/(Е)РЕ 1996/13–14, ПО ЖИЛѢ 1336/8, 10, 16, 134а/7, ПО ЖИЛЕ 3а/14, 4а/1, Ѣ ЛИТРѢ ВИНА 176/21–22;

КОЕ Е НА ЗЕМЛЕ 195а/1,<sup>16</sup> Ѣ ЛАТІН'СКОМ ЗЕМЛЕ 21а/17, ПО КУКѢ 3а/21, ЗГРѢИ [...] Ѣ ЦРѢПѢЛЕ 27а/25, Ѣ [...] НІ'СИЕ 16а/12–13, 14, 16 ('низија'), Ѣ БАНИЕ 906/13, СПАТИ Ѣ ПРѢ/ОСТРЕ ОГНИЦЕ 1986/5, Ѣ ПРѢ/ОСТРЕ ОГНЪЦЕ 1986/10, ПОКРОПѢ ПО КѢКѢ 656/15–16, КОИ ИМАЮ НѢКОЮ БОЛЕСТѢ Ѣ ПЛЮКѢ 46а/26; Ѣ ІНДІЕ 193а/20, 1936/24, 194а/4, Ѣ ВЕЛИКОМ ІНДІЕ 197а/6–7, Ѣ ІНДІЕ 201а/15, Ѣ ДЛЕЖАН'ДРІЕ 1946/9; поред ретких примера: Ѣ ЗЕМЛИ 276/11; ВЪ БАНИ 2046/11, ВЪ УГНЪЦИ 8а/11, Ѣ ХЛАДНѢ КѢЩИ 71а/11.<sup>17</sup>

Особина је и српскословенска, али то што је присутна без изузетка и код именица са основом на меки консонант, говори да је имала подршку у говорној бази писара.<sup>18</sup> Наставак -е у дат. и лок. јд. им. ж. рода на -а данас је

<sup>12</sup> Група *здр* постојала је и у старословенском (уп. Ђорђић 1975: 83 *раздрѣшити*, *издраниѣ*) и прасловенском (Бошковић 1969: 105) језику. Уп. и Skok III 662 **zreti**<sup>2</sup>, **zrem**, **zrim**. У *Александриди* се група *зр* доследно јавља са *д* у парадигми глагола *разрушити* (Јерковић 1983: 112).

<sup>13</sup> О делимично нарушеним резултатима друге палатализације код именица са основом на велар у овим падежима в. у претходном тексту.

<sup>14</sup> Уп. примере из косовско-ресавског: *реко жене*, *овојзи сестре*, *кажем мајке*, *к реке* итд. мада се среће и: *отишо кући*, *оставио све ћерки*, *девојки купила намештај* итд. (Јовић 1968: 97).

<sup>15</sup> Локатив именице без предлога у прилошком значењу. Уп. Стојановић 2000: 132.

<sup>16</sup> И *Бистрички препис Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1981: 228) зна за продор наставка \*а основе код им. на меки сугласник: ПО ЗЕМЛЕ, мада и ПО ЗЕМЛИ.

<sup>17</sup> Слично је и у *Закону о рудницима* где једини пример чувања наставка \*ја промене, ВЪ ЗЕМЛЫ, Д. Јовић тумачи као архаизам (Јовић 1968–69: 407).

<sup>18</sup> Исту ситуацију у *Закону о рудницима* (Јовић 1968–69: 406), аутор Д. Јовић категорично тумачи: „Овакав развојни процес несумњиво упућује на дијалекте у којима је датив уопштио наставке тврдих основа... И овде не може бити говора ни о каквој традицији у писању. Чињеница да је усвојен само један наставак, говори да је писац водио рачуна о карактеристикама говорне

карактеристика косовско-ресавског дијалекта (Ивић 2001: 137, Јовић 1968: 97–98) и призренско-јужноморавске групе говора (Реметић 1996: 461).<sup>19</sup>

12. Номинатив мн. им. м. рода са основом на консонант и без наставка у ном. јд. долази са следећим наставцима: *-и, -е, -је*. Именице са једносложном основом добијају проширење *-ов/-ев-*. Дијалектизме представљају наставци *-е, -је*.

Наставак *-е*, карактеристичан за некадашњу \**ѣ* промену и консонантску промену им. м. рода, у *Хмк* проширио се на им. које су припадале \**о/јо* основама. Примери које сам пронашла су једносложнице, проширене инфиксом *-ов-* из некадашње \**ѣ* промене: *мѣховѣ* *ковачни* 1376/2, *дѣховѣ* 133а/8, 22, *шѣи* *дѣховѣ* 736/12, *шѣи* *тѣ* *дѣховѣ* 74а/9, *чирѣвѣ* 203а/20, *димѣвѣ* 8а/11–12, 13, 132а/6, 8, *димѣвѣ* 193а/8, *ѣдовѣ* 78б/18, односно његовом меком варијантом *-ев-*: *врачевѣ* 196а/26–1966/1; 133а/3, 1336/7, 136а/15, 20–21, 26; 1376/5, 1386/10.<sup>20</sup>

Са наставком *-је*, који је раније био одлика \**ї* промене им. м. рода, у *Хмк* долазе примери: *пастирїе* 536/2, *ѣчителїе* 197а/5, 2006/10, 203а/1;<sup>21</sup> *чѣвїе* 199а/1,<sup>22</sup> *людїе* 2036/2.<sup>23</sup>

Сви ови наставци су и данас у употреби у говорима истока и југа Србије (Белић 1999: 233: *синови, грбови*; 234: *судове, сватове*; 237: *другаре, козаре, овчаре*; 236: *љуђе, госје, мужје, капетање* итд.; Ивић 2001: 155, за тимочко-лужнички, Богдановић 1987: 144–145, северни део призренско-јужноморавског).

13. Јавља се ном. мн. *КОЗЛИКЪ* 59а/13, ак. мн. *КОЗЛИКІЕ* 79а/19–20, од именице *козле* (потврђен ген. јед. *ш/т/козлетѣ* 1076/19) и ак. мн. *ПИЛИКІЕ* 79а/20. Номинатив мн. са наставком *-ћи* именица средњег рода које

---

основице свога дијалекта.“ Јерковић 1983: 145: срећу се наставак *-е* код именица некадашње \**а* основе (осим *жени, олимбијади*), али и наставак *-и* код именица некадашње \**ја* основе – што мање убедљиво сведочи о ситуацији у народном говору писара.

<sup>19</sup> Уп. *по земље што оди, по веј лапавице не се оди на сокаце, Стави сол по своје мере* итд.

<sup>20</sup> У споменицима ова појава није толико раширена. *Струшки препис Душановог законика* има *соудове* (Грицкат-Радуловић 1975: 133), *Бистрички* (Грицкат-Радуловић 1981: 228–229) *станове*, повеља кнеза Лазара Дубровнику из 1387. године: *тѣргове* (Младеновић 2003: 193), *Закон о рудницима: делове* (Јовић 1968–69: 400). Ипак Академијин рукопис *Александриде*, чији су писари били са призренско-тимочког терена, веома често има наставка *-ове* у ном. мн. им. м. рода (уп. Јерковић 1983: 141). Именице са значењем занимања имају наставке према \**ї* основи м. рода: *митрополитїе, епископїе*; им. на *-тељ*, које су се мењале по консонантској промени у множини, приближиле су се форми \**ї* основе *властелїе, светителїе* (*Струшки препис*, Грицкат-Радуловић 1975: 132–133).

<sup>21</sup> Овај наставка се прогресивно шири у преписима *Душановог законика*. Уп. *Струшки* (Грицкат-Радуловић 1975: 132–133), *Атонски* (Грицкат-Радуловић 1975: 215–216), *Ходошки* (Грицкат-Радуловић 1981: 163).

<sup>22</sup> Именица се некада деклинирала по \**ї* промени. Уп. П. Ђорђевић 1975: 261: *чѣвѣ, -ви м.*

<sup>23</sup> Јавља се и облик *лю/д/* 1966/5, б, вероватно грешком.



Ген. мн. изједначен са лок. мн. данас је одлика косовско-ресавског<sup>31</sup> и зетско-сјеничког дијалекта,<sup>32</sup> али остаје нејасно према ком је падежном облику једначење вршено.<sup>33</sup>

Ако би се ликови са *-ах* у ген. мн. код им. ж. рода могли објаснити и преношењем *-х* из заменичко-придевске промене, а не утицајем лок. мн.,<sup>34</sup> то се не би могло рећи за примере м. рода са наставком лок. *-ех* у ген. множине. Утицаја локатива мн. на ген. мн. је свакако било, а подстицај је дошао појавом наставка *-а* у ген. мн., те је синкретизам нешто значајније захватио именице женског рода од XV века (уп. Даничић 1874: 89).

Локатив мн. на *-ахъ* потврђен је само код им. м. рода на *-ин* и *-јанин*, код осталих им. м. рода није потврђен,<sup>35</sup> али га имају именице средњег рода.<sup>36</sup> То је, уз стари наставак *-ах* код именица ж. рода, могло бити сасвим довољно за аналошко уопштавање наставка *-ах* у лок. мн. именица сва три рода у народним говорима који се одређују као староштокавски.

Генитив мн. на *-ах* није потврђен код именица м. и ср. рода према Даничићевом материјалу.<sup>37</sup>

<sup>31</sup> Ивић 2001: 137, где заправо стоји да се лок. изједначио са ген., а наставак је *-а*. Исто мишљење изнето је и у Ивић 1999: 312: „изједначавање облика локатива множине са генитивом, а инструментала са дативом, заједничко са зетско-сјеничким дијалектом, старије је од 'вуковског' изједначавања инструментала и локатива множине са дативом“.

<sup>32</sup> Ивић 2001: 217: „Генитив и локатив множине изједначени су на највећем делу подручја. У говорима с посебним рефлексом полугласа и са чувањем односно заменом *х* обичан наставак је *-ъх* (...), али има и говора, као што је црмички, где *х* изостаје... Генеа ова два наставка, *-ъх* и *-ъ*, није сасвим јасна...“ Ивић 1999: 305: „Најмаркантнију иновацију чини једнакост локатива множине са генитивом, која, међутим, не залази у територије херцеговачко-крајишког и шумадијско-војвођанског дијалекта.“

<sup>33</sup> Младеновић 1992: 22: „То значи да је и у данашњим зетским говорима иста ситуација као и на подручју данашњег косовско-ресавског дијалекта где је (а) дошло такође до обличког изједначавања форми генитива и локатива множине под утицајем двојине, и (б) где се за ова два падежа употребљава облик генитива множине“. Уп. и примере из Грбљског рукописа *Законика цара Душана* (око 1767. г.): *Светијех Отацах, синовах, дванаест данах, пет љетах* (Младеновић 2005: 87). Јерковић 1995: 32: има примере замене лок. мн. обликом ген. мн.: *о скончавлюцији/х/ се чйкъ*.

<sup>34</sup> Даничић 1874: 91: у облицима *војских, неправдих, палмих* реч је о ген. мн. на *-и* (према им. \* промене) на које је додато *-х*, а не о преношењу лок. наставка, јер он није тако гласио.

<sup>35</sup> Даничић 1874: 135 о им. на *-ин, -јанин*: *Грагдахъ, Заборахъ, Комарахъ, Храцахъ* у XIV и XV веку, мада су и овде поузданији наставци *-ех, -их*; исто 130–134 о наставцима *-ех, -ијех, -их*, у лок. мн. код им. м. рода.

<sup>36</sup> Даничић 1874: 136: још од XIII века *Телдхъ*; XIV век – *създаниахъ, писаниахъ, пристианицахъ, солидхъ*; XVI век – *срцах, водокрштах*; XVII век – *брдах, ледиах*. Јерковић 1995: 32–33: лок. *въ ложеснѣ/х/*, а наводи се да га има и у југозападним крајевима, и „у богумилским књигама босанске скупине“. Ивић 1991: 183–184: у *Мирослављевом јеванђељу* и *Хиландарском типуку* јављају се облици лок. мн. именица с. рода на *-је*: *на распутијах*, а наставак *-ах*, код им. средњег и ређе мушког рода, јавља се и у каснијим споменицима, у делима Вука Караџића и у народним говорима.

<sup>37</sup> Даничић 1874: 89–92: само на *-ех, -ијех, -их*.

Решењу овог питања свакако би много допринело проучавање старих текстова из XV, XVI и XVII века.

15. Појава завршетка -х у ак. мн. именица и придева према заменичкој промени:<sup>38</sup>

женски род: ЗА ОНѢН/Х/ ЖЕНѢ/Х/ КОЕ/Х/ БОЛИ 50а/17; НѢ СЕ Ѣ МНОГО БИЛІА ПОСТАВІА, И Ѣ ПОСТАВѢ/Х/ 1976/1–2 ('јела – постављају се на сто');<sup>39</sup>

средњи род: ТЕЧЕ НИМѢ НѢЧТО НА БЕДРА/Х/ 59а/16.

Наведени примери су у очигледној вези са облицима заменица, где је облик ак. мн. замењен обликом ген. мн.: ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА ОНѢ/Х/ ЛЮДИ КОЕ/Х/ БОЛИ ПУ/Љ/ ГЛАВѢ 276/1, ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА УНѢ/Х/ КОЕМ СЕ ГРИЗѢ ДЕСНИИ 45а/12–13, ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА ОНѢ/Х/ КОЕ/М/ ІЕ ТВРѢДА ІТРА 45б/25–26, ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА УНѢ/Х/ КОИ ИМАЮ МНОГѢ ФЛЕУМИѢ 48б/18–19, ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА ОНѢ/Х/ КОЕ/М/ Е ЗАСИПѢ 194а/13–14, ДОБРО ІЕ/СТ/ ЗА ОНѢХѢ КОЕ/М/ Е ЗАЛИШНО МЕСО Ѣ РАНѢ 195б/14 итд.; КТО ХОЩЕТѢ ВІДАТИ ТАКѢВѢ/Х/ ЛЮДИИ 163а/16.<sup>40</sup>

Појаву је могао изазвати новији синкретизам ак. и ген. мн. код личне заменице трећег лица (*он, њега,...*)<sup>41</sup> који се пренео и на показне заменице (*онај, овај, тај*),<sup>42</sup> па на личне заменице, где се појавило *нас, вас* у ак. мн. пре-

<sup>38</sup> Даничић 1874: 111, текст у фусноти: „И мушке и женске ријечи налазе се у неких писаца у овом падежу и са х на крају, али врло ријетко: *користих, људих*.“

<sup>39</sup> Именица постава (Даничић 1975: 2, постава depositum поставѢ rannus; Ђирковић – Михаљчић: 1999: в. под *ставилац*, почасни слуга који се бринуо о владаревој трпези) потврђена је још у лок. мн.: *У/Ц/ МѢ ДАН ПІПЕРѢ Ѣ ПОСТАВАХѢ* 154а/23–24.

<sup>40</sup> Појава није непозната у споменицима: Даничић 1874: 202, *пожеже онијех, молитe за онијех*; у *Закону о рудницима* јавља се ак. мн. ЗА СВЕХ (Јовић 1968–69: 423) ДА МОУ ОУЗМОУ... ЗА СВЕХ, који аутор тумачи као аналогију на ген. мн. До ње је могло доћи услед синкретизма ген.-ак. јд. код именица које означавају жива бића; у *Бистричком препису* (Грицкат-Радуловић 1981: 231) „*ипрѣлѣю (sic.) оубоугицѣ и ницицѣ* (као у Атн)“. У анализи *Атонског преписа* овај пример није наведен. И. Грицкат-Радуловић појаву тумачи слично Д. Јовићу: „ак. мн. у облику ген. мн., по аналогији са једнином, пошто је реч о људима“.

<sup>41</sup> Даничић 1874: 201–202, од XIV века ак. *ње* замењује се ген. *их* (и у вези са предлогом и без предлога): ДА ІХ ПОДАДЕ, ЦТО ІХѢ СТЕ ПОСЛАЛИ, НИМА ІХѢ ВАША МИЛОСТѢ, ПОВОДЕ ІХѢ; ЗА НИХѢ, НА НИХѢ. Новија истраживања (Ивић 1991: 183) довела су до сазнања да се облик *их м.* је (*ње*) јавља у ћирилским споменицима пре 1250. године.

<sup>42</sup> Даничић 1874: 202 у фусноти: „И у других се прономина доста често замјењивао акусатив генитивом, али се није изгубио: *пожеже онијех, молитe за онијех, онијех свак части, под проклецтво ставља свијех онијех, оних, оздрави једнијех, ДОЗВА ІХѢ СВИЕХѢ КОЛИЦИЕХѢ, свих, за свијех, којех, ницих, познам њеких, коицѣ, којијех, којицѣ*.“ Потврде су углавном из језика дубровачких писаца. В. и Јовић 2011: 175, 179–180. Према подацима проф. С. Реметића ликови: *то је за нашије људи/ за њиовије жена, купио за жене* (ген. јд.)/ *за ђетета* – могу се чути у западнијим штокавским говорима, у говору Срба кладањског краја. Уз предлог *за* ту долази генитив. О вези *за* + генитив нема помена у раду Грицкат 2003. Појава је врло занимљива и заслужује детаљнију обраду. Могуће је да се ген. *за жене* јавио према вези *за човека*, а да су томе допринели и множински облици *за онијех*, који су се, према Даничићевим потврдама, јавили раније.

ма ген., а постепено је уклоњено старо *ни, ви* и касније *не, ве*.<sup>43</sup> Затим се то стање могло проширити на придеве и именице (у *Бистричком препису* имамо поименичене придеве), где је код им. м. рода имало подршку у једнакости ген. и ак. јд. за жива бића м. рода.<sup>44</sup>

У тај синкретизам могао се умешати и лок. мн. који је у прошлости код заменица био једнак ген., а постоји и код именица (уп. стање у ген. мн.).

женски род: ДОБРО Њ/СТ/ ЗА УНѢХЪ ЖЕНАХЪ КОЕ/Х/ БОЛИ ПЛО/Д/(О) ВА 193а/6; СТАВИ Ѣ ПОСТАВА/Х/ ЧТО ХОЦЕТЕ ИСТИ, ИЛИ Ѣ ПИТІЕ КОЕ ХОЦЕТЕ ПИТИ 52а/9–10, КРОМѢ СЕ НЕ СТАВИ Ѣ ПОСТАВА/Х/ 1976/5–6.

Могуће је још једно тумачење последњих примера. Наставак *-дхъ* код именица ж. рода у ак. мн. може бити последица колебања у употреби ак. и лок., што је иначе веома често заступљено у *Хмк* и о чему ће бити речи у даљем тексту (в. и Јовић 2006: 171–173, Јовић 2011: 246–249), а одлика је народних говора, чак и оних са иначе ненарушеним системом деклинације (Brozović – Ivić 1988: 38).

16. У *Хмк* присутна је жива употреба партикула<sup>45</sup> *-и, -зи, -ре, -е*, уз заменице, везнике и прилоге: ген. јд. м./с. р.: ТОГДИ 5а/8, 6а/9–10, 23, 6б/6, 7б/15, 195а/2, 137а/1, ак. јд. с. р. ТОИ 2а/13, 8б/25, 197а/5, 132б/18, 23, 133а/7, 136а/10, 136б/20, ак. мн. ж. р. ЗА ТѢИ 56а/11, ТОИ ѢИ СВѢДОЧИ 201а/19, КОЛИКОИ 6а/9, 134а/16,<sup>46</sup> ТОЛИКОИ 4а/19, 5б/16, 6а/9, 1976/3–4, 4–5, 198а/9, 133б/4, 137а/4–5, ТОЛИКОИ ЗРѢИ 200а/12, ТОЛИК ѢИ ВР ѢКИИ Ѣ 4а/15, Б ѢДЕТЪ МНОГѢ ВРѢМЕ ДА Е ТАКѢИ 147б/19, ТАКѢИ ВОДА 147б/20–21, УВОИ ЛЕТ ѢДРІУ 193б/25, 194а/1, УВОИ БИЛИЕ 10а/20, 14, У/Т/ ОВѢИ МАЛѢ ЖИЛѢ 133а/13, УВѢИ 10а/7, УНОИ ѢИ 163а/6; УНѢДИ 134а/9, ТА/Д/(Д)И 2а/18, 133б/20, ТАДДИ 5б/22, 7б/23, 8б/11, 82а/2, ТѢДИ 198а/4;<sup>47</sup> УВДИЗИ ТРАВА 221а/7–8, УНѢЗИ МѢХИРЪ 156а/22<sup>48</sup> (уп. Белић 1972<sup>а</sup>: 130); ТОЛИКОГѢРЪ 195б/22,

<sup>43</sup> Даничић 1874: 220: „Од XV вијека долази генит. мјесто акусатива: *ТАКОИ СЕ И ѢЗДИТЕ Ѣ НАСЪ, ДА НАС ПРОЦИЈЕНЕ, ПОМИРУЈЕ НАС С БОГОМ... БОГЪ Њ ВДСЪ ПОЧТИИЪ, ПРИМИ ВАС, МОЛИМ ВАС.*“ Уп. и Белић 1972<sup>а</sup>: 105.

<sup>44</sup> Уп. *Бистрички препис Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1981: 231) и поменуто тумачење И. Грицкат-Радуловић уз наведени пример. В. одељак о придевима у *Хмк* (Јовић 2011: 189).

<sup>45</sup> *Струшки препис* 149: „Правим партикулама треба сматрати гласовна проширења без икакве семантике, можда једино са формалним правилима употребе (свака семантичка нијанса, рецимо појачана, претвара такав гласовни склоп у речцу). Нпр.: *УНОИ ѢИ СЕЛОУ, СЕЛА ТОГДИ*, где се види да је партикула *и* оба пута наслоњена на показну заменицу, при том на њен вокалски завршетак – уколико овако уочена два примера уопште могу да сведоче о некој широј законитости.“

<sup>46</sup> Чешће колико 1а/17, 5а/22, 5б/16, 1976/4, 198а/8, 1996/1, 200а/12, 203а/24, 203б/9, 10а/17, 133а/6, 133б/5, 134а/14, 16, 136а/6, 22, 25.

<sup>47</sup> Партикула *-и* најчешће се јавља уз заменице и прилоге. Уп. „У југозападним говорима ово *и* особито је често. За њ се може рећи да се оно могло додавати свима вокалским падежима,“ (Белић 1972<sup>а</sup>: 131).

<sup>48</sup> У наведеним примерима на облик заменице додата је најпре партикула *-ј*, затим *-зи*: *ова-ј-зи, она-ј-зи*.

1966/16, 202a/12, ТОЛИКОГЬ/р/ 196a/17, 201a/5; ТАКОГЬ/р/ 200a/20, 21, 10a/23, ТАКОГЬ/рЪ 10a/12, 106/21, ТАГЬ/р' 106/12 (уп. српскословенски лик ТАКОЖ/Д/Е 1a/15, 46/18, 5a/15, 19, 66/1, 16, 20–21, 76/20, 86/8, 1336/23, 136a/23, 1936/11, 22, 203a/14, 15, 203a/24, 204a/7–8, 8, 2046/4), за ОНЬГЬ/рЪ БОЛЕСТИ 50a/4, за УНЬГЬ/р/ РАБОТЪ 1546/27–28;<sup>49</sup> ѿ КОЕ/М/ ГОДЕРЪ МЪСТЪ 171a/10 (уп. Белић 1972<sup>a</sup>: 130); МОЖЕ БЪТЪ ДА ГА КЪ ТЪМЪН ПЪСТИТИ 906/14, ТЪМЪН НЕКЪ ПЪСТАТИ 97a/8–9, ТЪМЪН НЕМОИ КРЪСМАТИ, ТЪКМО ЕЛИКО МОЦ'НУ СКОРО ЧИНИ 109a/14–15.<sup>50</sup> Слична је ситуација и у другим писаним споменицима световног карактера.<sup>51</sup> Познато је да су за народни језик везане партикуле: *-и, -зи, -е*.

17. Маскулизоване су следеће именице, које су се некада мењале по \*Ї основи или се и данас тако мењају у народним говорима који су ушли у основицу српског књижевног језика:

*звер*: ном. јд. ЕРЪ ОНАН СВЪРЪ ѿ КОЕМ СЕ НАХОДИ 59a/25, ген. јд. У/Т/ НЪКОЕГА ЗВЪРА 256/15–16,<sup>52</sup> ѿ ИН'ДЈЕ СЕ НАХОДИ ѿ НЪКОЕХЪ ДІВІЕХЪ ЗВЪРЪ/Х/ КОН СЪ КАКО КОЗЛИКЪТИ 59a/12–13;  
*глад*: ген. јд. У/Т/ МНОГО ГЛАДА 776/23;<sup>53</sup>  
*јед*: ген. јд. У/Т/ [...] ЕДА 1786/18;  
*вечер*: ак. јд. СТАВН В'САКЪТИ ВЕЧ/(Е)РЪ 326/4, СВАКН ВЕЧ/(Е)РЪ 41a/10, И МА/Ж/(И) ГЛАВ/(ѿ) СВАКЪТИ ВЕЧ/(Е)РЪ ДОКЛЕ УЗДРАВЪ 1256/22–23.<sup>54</sup>

<sup>49</sup> Сложена партикула *ђе+р(е)*. Уп. Белић 1972<sup>a</sup>: 132, *ђе*: стсл. *жде* (а оба од \*dj): *ОВАКИГЬ, онођер, тогађере, такођер* у савременом језику.

<sup>50</sup> Уп. у даљем тексту УНЪМЪН, ОНЪХЕН. Белић 1972<sup>a</sup>: 130 сличне потврде: *сихеи* (*сих+е+и*) Monumenta Serbica 470, *техеи* (*е+и*) МС 101. Ради се о додавању најпре партикуле *-е(<ре)*, а затим обичније партикуле *-и* на облике, који у *Хмк* представљају чување тврде зам. промене *овем, тем, онех* (уп. Ивић 2001: 137, *кос.-рес.*).

<sup>51</sup> У *Струшкомо препису Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1975: 149) јављају се партикуле: *-и, -зи, -си, -но*. У *Атонском препису* (Грицкат-Радуловић 1975: 218) чешћа је употреба партикуле *-и*; враћа се партикула *-жде*: *ТАКОЖДЕ, ТЪМЖДЕ' УБРАЗОМЪ*, две партикуле у једној речи *ТАКОГЬРЕ*. *Студенички препис* (Грицкат-Радуловић 1981: 71) има партикуле *-зи, -и* и *-но*. *Ходошки препис* (Грицкат-Радуловић 1981: 166) зна за партикуле *-зи, -и, -но* и *-жде*, које је претходило савременом *-ђе*. У *Бистричком препису* (Грицкат-Радуловић 1981: 230) *-зи*, ређе *-и*.

<sup>52</sup> Именица се различито понаша у народним говорима. У ОЛА се тражи и род ове именице. У Елезовић 1998: *свѣр, свѣра*, Марковић 2000: мн. *сверови* 76.

<sup>53</sup> Ова именица се у споменику деклинира по \*о промени као у старословенском, уп. Slovnjik 8, 400 *глад, -а т.*, Даничић 1975: 1, 207 *гладъ*, наводи инстр. једине: *ГЛАДОМЪ ИЗМОРНЪВЪ, ГЛАДЕМЪ*. У говорима, именица *глад* може бити м. рода: Ћирић 1999: 109: *опасан глад*, Вукадиновић 1996: 128 *голем глад*; Марковић 2000: *од глад умреја* 115; али и ж. рода: Белић 1999: 245 *од глади*.

<sup>54</sup> Slovnjik *вечеръ, -а т.* 4, 185, Даничић 1975: 1, 111 *вечеръ* наведен је пример *ЩЕ ЕСТЬ НА ВЪБЪДЪ, ДА МОУ ЕСТЬ РОЖЪ НА ВЕЧЕРИ*, из кога се види да се у старим српским споменицима ова именица мењала по консонантској промени именица ж. рода, као данас *вечер, -и*. У народним говорима може бити м. или ж. рода. Белић 1999: 243 *вечером*, прилошко значење које показује да је *вечер* било м. рода; исто: 305: облик *вечертуту* (Пирот) упућује на ж. род ове именице. Живковић 1987: *вечерту* прил. те (оне) вечери. Реметић 1996: 449 *вечер* може бити

Ова појава представља заједничку особину косовско-ресавског дијалекта и западнијих делова призренско-тимочког дијалекта (уп. Ивић 2001<sup>a</sup>: 186).

18. Присутна је још једна одлика типична за данашње косовско-ресавске и призренско-тимочке говоре: ном. мн. м. р. **ѠѠИИ СЃ Б'ЉЛ'ЗІИ НІЕНІИ** 89a/8,<sup>55</sup> ген. јд. ж. р. **НИЕНА МОКРИНА** 53a/25, ном. јд. с. р. **НОИНО С'БМЕ** 46b/28–29, 49a/24.<sup>56</sup>

19. Уопштавање наставака тврде заменичке промене у промени заменица и придева у инстр. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. м. и с. рода није ретко у *Хмк*: **МОЖЕ Б'ЉТ'Љ ДА ГА КІЕ Т'БМ'БИ П'ЃСТИТИ** 90b/14, **Т'БМ'БИ НЕИКИЕ ПР'ЉСТАТИ** 97a/8–9, **Т'БМ'БИ НЕМОИ КР'ЉСМАТИ**, **Т'ЉКМО ЕЛИКО МОЦ'Н'Ѡ СКОРО ЧИИ** 109a/14–15,<sup>57</sup> инстр. јд. м. р.: **ѠН'БМ'Љ 4a/4**, **ѠН'БМ'БИ ЧЛ'КѠМ'Љ** 79b/3;<sup>58</sup> ген. мн. **Ѡ/Т/ ОН'БХ'Љ Б'ЉЛ'Б'Љ** 132b/10, **Ѡ/Т/ ОН'БХ'Љ** 134a/22, 194a/2; дат. мн. **ѠН'БМ'ЗІИ** 196b/4, 199b/2–3; инстр. мн. **ѠН'БМ'ИИ** 5b/2, 3, **ѠН'БМ'И** 5b/3; инстр. мн. **ДА ГА ВИДАШ'Љ ѠН'БМ'ИИ БИЛ'ІМИ** 165a/8.

Судећи по стању деклинације именица, чување тврде промене у инстр. јд. заменица м. и с. рода представља особину народног језика: **ѠѠ'БМ'Љ ЗАКОНѠ/М/** 132a/13, **ЛИХО ѠѠ'Б/М/ РАЗЛИК'ЉЕ** 199b/7, а тврда заменичка промена очувана је и данас у косовско-ресавском дијалекту (Ивић 2001: 137).

И присвојне земенице (*мој, твој, свој* итд.) показују уопштавање наставака тврде заменичке промене: инстр. мн. ж. р. **ІПКОКРАТОВ'Љ Р'ЉЧИ Н'БС'Ѓ СЛИЧН'Љ С МОЕМИ** 116b/9–10, ген. мн. (ж. рода): **Ѡ/Т/ НІЕГОВ'Х'Љ КОШЦИЦ'Љ** 193b/18, инстр. мн. ж. р. **МЕЖ/Д/Ѓ НАШЕМИ Р'ЉЧИИ** 115b/27, што је, такође, особина косовско-ресавских говора (Ивић 2001: 137).

У лок. јд. ж. р. сачуван је наставак меке промене *-еј*, који одговара стању деклинације им. ж. р. на *-а* (крајње *-ј* се у говорима губи):<sup>59</sup> **Ѓ СВОЕ ІККОСТИ** 199a/6, **Ѓ СВОЕИ** 199b/10, **В'Љ СВОЕИ** 50a/12, 193a/25, 195a/3.<sup>60</sup>

и м. рода (чешће) и ж. рода (ређе); Марковић 2000: 132 *једну вечер, туј вечер*, али да је раније била м. р. показује облик *вечером* са прилошким значењем.

<sup>55</sup> Белић 1999: 75, 290, *њојь'ап, њојь'ап, њејь'ап* – на читавом терену призренско-тимочких говора.

<sup>56</sup> Присвојна заменица 3. л. за ж. род гласи у косовско-ресавским говорима *њојан* или *њојзин*. Ивић 2001: 138. Среће се и у призренско-јужноморавском, уп. Белић 1999: 290; Реметић 1996: 489: *њојен, њојан, њојзино* итд. Потврђена је и у споменицима: *Атонски препис Душановог законика* (Грицкат-Радуповић 1975: 216) – **Ѓ НОИЗ'Љ Ж'ЉТ'Љ**; *Закон о рудницима* (Јовић 1968–69: 419) – више пута се јавља **НОИНО**.

<sup>57</sup> Уп. у даљем тексту **ѠН'БМ'БИ**, **ОН'БХ'ЕН**. Белић 1972<sup>a</sup>: 130 сличне потврде: *sixei* (сих+е+и) Monumenta Serbica 470, *texei* (е+и) MS 101. Ради се о додавању најпре партикуле *-е* (<ре), а затим обичније партикуле *-и* на облике, који у *Хмк* представљају чување тврде зам. промене *овем, тем, онех* (уп. Ивић 2001: 137, кос.-рес.).

<sup>58</sup> У *Закону о рудницима* инстр. јд. м. рода је **ѠѠЕМ'Љ, ОНЕМ'Љ** (Јовић 1968–69: 417), као данас у косовско-ресавском (Ивић 2001: 137).

<sup>59</sup> Белић 1972<sup>a</sup>: 122: помиње облике дат. јд. *всеи, нашеи* (лок. јд. ж. рода не помиње) који се чувају у нашој писмености, поред од XIII в. посведоченог *всои, нашои*. Облике меких основа сматра „црквеним“, тј. српскословенским.

<sup>60</sup> Јовић 1968: 125, лок. јд. *о њојне*; 97 у *туђе куће*.

Ако се са претходно изнетим подацима упореди лок. јд. ђ *своџи* 196а/1, 201б/5, написан истом руком, то може навести на следеће претпоставке: да је писар предлошка припадао другом говорном подручју, где је *својој* било обично у лок. јд.; или да је уопштен наставак тврде промене – *својој*,<sup>61</sup> а касније је под утицајем деклинације им. ж. р. на -а, где је уопштено -е, враћен наставак меке промене – *своје(ј)*. Ово би, наравно, требало проверити у рукописима од XIV до XVII века са косовско-ресавског говорног подручја.

У дат. мн. кѣ *самѣимѣ жиламѣ* ба/1, појављује се народни наставак придевске промене, док се у инстр. мн. сѣ *длмѣри самѣми* 73а/10, среће српскословенски облик са наставком тврде заменичке промене.<sup>62</sup>

Следећи облици по некадашњој тврдој зам. промени представљају дијалектизме: дат. мн. *коѣмѣ* 1а/11, 202а/22, *коѣм* 196а/б, поред тога среће се старо за *ѡнѣ/ѡ/ коим* 193а/8, али су потврде врло ретке.

Неки од њих одлика су народних говора: дат. јд. *тебе, себе*; инстр. јд. м. рода *својем*; дат. мн. *свакем*; инстр. мн. *с мојем*.

Придеви мушког рода знају за усвајање наставка -ем из тврде заменичке промене, што је народна језичка црта данас присутна у косовско-ресавским говорима (Ивић 2001: 137; Јовић 1968: 109, Младеновић 2007: 48).<sup>63</sup>

Облици са -ем из тврде заменичке промене:<sup>64</sup> с *топлѣм/ бѣлѣм/ пичанѣм/* 200а/19, *поклопи онѣи црѣпѣлицѣ широкѣм/ кранѡм/ налѣвѣка* 17а/8–9; сѣ *топлѣмѣ винѡм/* 195б/3, с *топлѣм/ винѣм/* 195б/11, 200а/19, с *рѣжнѣм/ маслѡм/* 10а/22, *свиѣ/скѣм/ сдлѡм/ старѣмѣ* 14а/18, с *врѣлѣмѣ затискованѣмѣ дѣа* 73а/2, *лагѣки/м/ кстѣм/ ѡладнѣм/* 84б/10.

Одређени вид показује непреврелу ситуацију. С једне стране продор заменичко-придевске промене: ѣ *коситрѣнѡм/* с ѣд ѣ 156а/б; ѣ *елѣномѣ ср(ѣ)/д/ (ѣ)цѣ* 27а/б, ѣ *дрѣвѣнѡм/ маслѣ* 26б/15, 54а/10, ѣ *маслѣ дрѣвѣнѡм/* 34а/14; а са друге, чување и ширење старе тврде придевске промене: *Зри ѡ*

<sup>61</sup> Даничић 1874: 185 наводи облике зам. меке основе и са наставком -еј и са -ој, али не говори о времену када се ови други јављају. На стр. 186, када говори о придевима, Даничић помиње XIV век као доба једначења меких основа са тврдима и код заменица и код придева.

<sup>62</sup> У косовско-ресавским говорима присутно је чување облика тврде заменичке промене, али се у дат. и инстр. мн. јавља наставак -ма из дуала. Уп. Јовић 1968: 125: *с овема, с онема, с овакема, са свакема*. И у говору призренских Срба у дат. мн. промене заменица и придева чува се наставак -ема: *овема децама је тешко без матере, да првикам и њојнема децама* (Реметић 1996: 496). Наравно, у *Хмк* у падежима множине (дат., инстр., лок.) још није уопштено дуалско -ма, али је видљиво чување наставка тврде заменичке промене. У оба поменуто говора, под утицајем књижевног језика, срећу се и заменице са наставком придевске промене: *по они засеоци, код ових нешто да каже, с овима и с онима* (Јовић 1968: 125); *Како да кажем тима људима, покупуваше одеда и нашим* (Реметић 1996: 496).

<sup>63</sup> Јерковић 1983: 173: има примера са наставком тврде заменичке промене -ем, поред присуства наставка -им: *велицем, александровем*.

<sup>64</sup> У одељку о заменицама у *Хмк* (Јовић 2011: 174–175) говорено је о уопштавању тог наставка у инстр. јд. м. рода. Такође и код именица м. рода уочен је поремећај односа тврд/мек консонант и ширење наставка -ем и код именица са тврдим консонантом.

БЪЛЪ/М/ ЛЪКЪ 166а/марг., ѿ НОВЪМЪ ГРЪНЦЪ 173а/18; ѿ ДРЪВЪНЪМЪ МАСЛЪ 196а/13, 202а/20, ВЪ ДРЪГЪМЪ МЪСТЪ 28а/26, ПО ВЕЛИКЪМЪ ЧРЪВЪ 1436/7–8, ѿ ЕЛЪНЪ/М/ СРЪ/Д/(Ъ)ЦЪ 194а/17,<sup>65</sup> која је и данас одлика косовско-ресавских говора.<sup>66</sup>

Као и у другим падежима множине, јавља се наставак тврде заменичке промене *-еми*,<sup>67</sup> сѡ ДЪКАТИ ЗЛАТЪМИ 17а/22–23, код придева уз број два *-ема*: ПО/Д/ ДВЪМА СРЪ/Д/НЪМА 138а/25.

Судећи по чувању наставка *-ах* код придева ж. рода у лок. мн., с једне стране и продору заменичких наставака у деклинацију придева, па и у лок. мн. придева ж. рода са друге – тешко је рећи шта представља наставак *-ех* код придева м. и с. рода: чување старе тврде промене неодређеног вида или продор тврде заменичке промене.

Наставак *-ех*:

мушки род: ПО УНЪ/Х/ БЪЛЪЗЪ/Х/ ВЪШЕПИСАННЪХЪ 193а/13;

средњи род: ѿ МОЧОРНЪ/ХЪ/ МЪСТЪ/ХЪ/ 19а/1, ѿ МОЧОРНЪ/ХЪ/ МЪСТЪ/ХЪ/ 23а/13, ПО СЪСЪХЪ МЪСТЪ/ХЪ/ 61а/20;

женски род: ВЪ СТЪДЕНЪХЪ ВОДА/ХЪ/ 81а/12.<sup>68</sup>

Наставак придевске промене *-их*:

мушки род: ПО ЖЛЪБОВЪХЪ ЖИЛНЪИ/ХЪ/ 1376/2.<sup>69</sup>

женски род: ВЪ РАЗЛИКЪИ/ХЪ/ БОЛЪСТЪ/ХЪ/ 8а/10.

Наставак *-ах* код придева ж. рода неодређеног вида: ВЪ УГНЪЦА/ХЪ/ ФЛЕМАТИЧНАХЪ 1226/32.

20. Компаратив придева са наставком *-еји*: СЪМЕ [...] СТЪДЕНЪЕ 49а/23–24, Ё/СТ/ Ё/СТ/СТВО СТЪДЪНЪЕ и МОКРЕЊЕ НЕ/Ж/(Е) ЛИ 145а/10; [Биліа] ... ТОПЛЪА 111а/2, ЖИЛА МЪ БЪДЕТЪ СЛАБЪА и НЕМИРНЪА 836/1–2; ВЕЩЕ СТЪДЕНЪЕ и ВЕЩЕ СИРОВЪЕ ИМАЮТЪ БЪТИ ВЪДЪ ИХЪ НЕ/Ж/(Е) ЛИ МЪЖЪСКЪЕ. и НЪКОЛИКО НАБЪЫСТРЪ 145а/11–13, ОТРОВИ [...] ОСТРЕЊЕ 165а/14–15, иако је одлика српскословенског језика, могао је имати подршку и народног говора писара. Потврђен је и у *Закону о рудницима* (Јовић 1968–69: 428 *стареа*), а данас је одлика косовско-ресавског дијалекта (Ивић 2001: 138), призренско-тимочког дијалекта (Белић 1999: 298), па и призренско-јужноморавске групе говора (Реметић 1996: 477: „од сасвим ограниченог броја придева“ *стареј, млацеј*).

<sup>65</sup> Наставак *-ем* из тврде основе уопштен је и код придева меке основе (ном. јд. *јељењи*).

<sup>66</sup> Ивић 2001: 137, у дат. и лок. јд. могла је помоћи и мека заменичка промена (*мојем*); Јовић 1968: 109: синкретизовани дат.=инстр.=лок. јд. придева мушког и средњег рода.

<sup>67</sup> Овако је и у *Закону о рудницима* (Јовић 1968–69: 427). У облику *-ема* наставак је одлика косовско-ресавског дијалекта, уп. Јовић 1968: 111: за сва три рода – *све са зеленама капутима, з дугачкема пушкама...* Јерковић 1983: 177: присутан је, иако није много раширен, и наставак заменичке промене *-еми*.

<sup>68</sup> У *Ходошком зборнику* (Грицкат-Радуловић 1981: 164) о *КНИГАХЪ ЦАРЕВЪХЪ*.

<sup>69</sup> Исто и *Закон о рудницима* (Јовић 1968–69: 427).

21. Архаични облик *хоте* од глагола *хтети* у 3. л. јд. презента и одрични облик *нете* (уп. Елезовић 1998: *нете* 1.): *ХОТЕ* 132а/6, *ХОТЪ* 1а/5, 1966/9, 198а/5, 1986/21, 132а/8; *ТКО ЧИНИ ТАКОИ ДОКЛЕ МЪ СЪ ЗДРАВЪ ОЧІИ, НЕТЕ ГА БОЛЪТИ НИКЪДАРЪ* 1316/4–5.<sup>70</sup>

22. Инфинитив без крајњег *-и*, крњи инфинитив, долази у споменицима од XIV века (Белић 1973: 80), а данас је особина косовско-ресавског дијалекта (Ивић 1994: 224). Поред бројних ликова инфинитива са крајњим *-и*, у *Хмк* се срећу и облици крњег инфинитива: *НЕКЮ БЪТЪ* 167а/2, *НЕИКІЕ ОСТАРЪТЪ* 194а/7, *КІЕ ОЧИСТИТЪ* 1956/24–25, *ДА СЕ КІЕ АПОСТИМА ПВИТЪ* 14а/3, *СКОРО КІЕ ОЗДРАВЕТЪ* 1266/18–19, *СКОРЕ КІЕ ТЪ ВЗДРАВЕТЪ* 1266/20; *ХОИКІЕМО ПОСЛЪ КАЗАТЪ* 13а/23 (облици футура I); *НЪ ХТЪ/Љ [..] КАЗАТЪ* 1716/10–11; *НЕМОИ МЪ ДАТЪ СИСАТЪ* 10а/14, *НЕМОИ ГА ВАРИТЪ* 10а/4; *КОЛИКО МОЖЕ ТРЪПЪТЪ* 10а/17, *НЕ МОЖЕ ДОКЪ (ДОЋ) ВРЪМЕ* 169а/25–26, *МОЖЕ БЪТЪ ДА ГА КІЕ ТЪМЪИ ПЪСТИТИ* 906/14.<sup>71</sup>

23. Префикс *о-* код глагола у широј је употреби у језику *Хмк* него у другим штокавским говорима: *ОМОЧИ ПЕРО* 276/23<sup>72</sup> ('умочи'), *ОМАКЪИ* 201а/8, *ВМАКЪИ* 201а/11, 216/8 ('умачи'); *ОМИВАН* 256/27,<sup>73</sup> *ВПРАЗ/ДНИТИ* СЕ 12а/6, *ОБЛА/Ж/(Д)ЮТЪ ОСТРИЮ ШТРОВИЪ* 165а/21–22 (: *блаз*), *ВРЪДИ СЕ КОЖА* 666/22–23; што је особина тимочко-лужничких говора.<sup>74</sup> Остали забележени примери нису необични: *ВКРЪПИТИ* 133а/2–3, *ВЗДРАВЪТИ* 204а/18, *ВЖИВЛАЕТЪ* 26/11, 21, *ВПОТИ СЕ* 6а/9, *ВСТАЕ* 66/18–19, *ОСЪАНЪ* 202а/11, *ОСТРЪЖИ* 1996/2, *ОЧИСТИТИ* 1936/2, *ВЧИЩА* 196а/25–26, *ОСТАРЪТЪ* 194а/7, *ВСТИНЪ* 106/25, *ВСТАВИЛА* 1356/6, *ВТЕКЛА* 1956/12, *ВМРЪШАВЪ* 1336/18, *ВПОТИТИ* 204а/13, *ВСЛАБИ/Ш/* 1366/26, *ВМЕГЧИТИ* 14а/6, *ОПИЛИ* 17а/25, *ВЦЪДИ* 20а/23, *ОГЪЛИТИ* 256/28, *ВЦЪЖ/Д/ДЕТ СЕ* 139а/22, *ВПАРИ/Л/* 157а/27, *ВДЕБЕЛЪВАЮТЪ КОЖЪ ЕГО* 81а/13.

<sup>70</sup> Енклитика *те* од старијег *хоте* присутна је у *Грбаљском рукопису Законака цара Душана* (XVIII век) и у другим данашњим говорима у Црној Гори (Младеновић 2005: 87).

<sup>71</sup> Слична ситуација је и у споменицима чије је језик поређен са језиком *Хмк*. *Струшки препис Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1975: 136): „Не зна се да ли треба тумачити као супински облик или као омашку пример: *ДА ЊЕСТЪ ВОЛЪНЪ КОУПНІТЪ*.“ Јерковић 1983: 194: има случајева инфинитива без крајњег *-и*, али су ретки. Истиче се да не може бити речи о супину.

<sup>72</sup> *Slovník* 23, 541 *ОМАКАТИ*, *-АЖ*, *-АЊШИ* смачивать, окроплять, потврда из *Асемановог јеванђеља*. Даничић 1975: 2, *ОМАКАТИ*, *ПОСТЕЛЮ СЛЪЗМИ ВМАКДЕ*.

<sup>73</sup> Даничић 1975: нема. Ивић 2001<sup>а</sup>: 184: префикс *о-* у *омијем*, *омивам* наведен је као заједничка особина призренско-тимочке области са косовско-ресавским дијалектом.

<sup>74</sup> Тимочко-лужнички обилује примерима глагола са предлогом-префиксом *о-*. Живковић 1987 наводи читав низ глагола са тим префиксом: *одомим се*, *олечим се*, *омајем*, *омесим*, *омијем се*, *омитам*, *омуси се*, *онаџујем се*, *опоменем се*, *осређим (се)* итд. Ређи су у јужноморавској зони: Митровић 1992: *омесим*, срв. *умесим*; *омијем се*, срв. *умијем се*. Још их је мање у косовско-ресавском: Елезовић 1998: *огоит* угојити, *огрозит* изазвати гађење, *одаљит* измакнути, *удаљити*, *опознат се* упознати се итд.

24. Балканизми, језичке појаве карактеристичне за словенске и несловенске језицике Балкана,<sup>75</sup> присутни су у *Хмк* у већој мери него у до сада проученим споменицима.<sup>76</sup> Примећени су (уп. Јовић 2006, Јовић 2011: 243–251, где је наведен већи број потврда за сваку појаву):

а) честа употреба везе *да+презент* уместо инфинитива глагола (трѣбѣ да се гледа 134а/26, 134б/13, ако хонкнѣшѣ да мѣ очистишѣ крѣвѣ и прохладнѣшѣ 193б/8);

б) почеци аналитичке дефлекције: ак. уместо лок. уз предлоге *у/ва, на, по* (кои имаю много димѣвѣ ѣ главѣ 168б/25–26, прилѣчет се вѣ око, 72б/21–22, кое имаю пѣгѣки на образѣ 19б/21, ш/т/ прѣмѣненѣа водѣ по дрѣгѣи законѣ 145а/8),<sup>77</sup> ак. уместо патривног ген. (и постави тѣдан к нѣмѣ малѣ прѣхѣ ш/т/ мастихѣ 55б/2–3, аще поставиш/ кѣ нимѣ малѣ баѣракѣ 163а/2), ном. као општи падеж у множини (имаю крѣвѣ/(ѣ) на очѣи 131б/1, им. је у облику некадашњег ном./ак.), напоредна употреба ак. и лок. у истој реченици у двама напоредним синтагмама (свари ѣ вино или ѣ водѣ 48б/13–14, свари ѣ вино и ѣ маслѣ дрѣвѣнѣмѣ/мѣ 150б/10–11);

в) аналитичка компарација (погорчѣи ш/т/ вѣшеписаннаго 58б/14–15, вода [...] потана, и здола подеблѣ 182б/23–24);<sup>78</sup>

г) удвојена употреба личних заменица – уз пуни облик заменице без предлога употребљен је и енклитички облик: (и аще видиш/ да мѣ на ѣни два рока вѣшеписанна не бѣде/т/ емѣ блованѣе 84б/1–3, и ако и/м/ да/ш/ пити онѣ/м/, кои имаю чрѣнѣ жлѣчѣ/(ѣ) 156а/14).<sup>79</sup>

<sup>75</sup> Најважнији су: аналитичка дефлекција, аналитичка компарација, удвојена употреба личних заменица, ширење конструкције *да+презент* уместо инфинитива глагола, експираторни акценат и употреба постпозитивног члана (Ивић 2001: 162–163), јављају се у призренско-тимочким говорима српског језика од XV века (Ивић 2001: 163).

<sup>76</sup> У споменицима насталим између краја XIV и половине XV века ситуација је следећа: *Струшки препис Душановог законика* (Грицкат-Радуловић 1975: 152) јавља се *пред+инст.* уместо *пред+ак*; *Атонски препис* (Грицкат-Радуловић 1975: 218) да га дастѣ оутрѣ на ѣбѣдѣ: *Струшки на ѣбѣдоу*; *Бистрички препис* (Грицкат-Радуловић 1981: 230–231) тѣи часѣ да прѣидѣ на соудѣ и да рече (и *Хиландарски на соудѣ*, а *Струшки, Атонски, Ходошки*: на соудѣ); да га даа прѣд соудѣми (исто *Струшки, Атонски, Хиландарски, Ходошки*) постоји и „дати пред судије“. И. Грицкат-Радуловић закључује да се у оваквим случајевима ипак ради о мешању падежа које је познато у српским говорима.

<sup>77</sup> Појава ак. уместо лок. среће се у великом броју потврда у Академијином рукопису *Александриде* (Јерковић 1983: 215). Осим у призренско-тимочким говорима, где је ова појава обична, има је и у трстеничком говору, па и у читавом косовско-ресавском, где се облик ак. са предлозима у, на, по употребљава у значењу лок., иако је морфолошка разлика између ак. и лок. у косовско-ресавском сачувана (Јовић 1968: 159).

<sup>78</sup> *Закономудницима* (Јовић 1968–69: 428) *полица, потакѣвѣ* ('лошији'). *Струшки препис помѣни дѣлѣ, помала властелина* (Грицкат-Радуловић 1975: 147) – протумачено као појачано *по-*. Интересантно да појава није забележена у Јерковић 1983 иако се по фонетским особинама види да је споменик са призренско-тимочког подручја, а препис је млађи од преписа *Хмк*. Биће да је предлогак ту одиграо велику улогу. Уп. исто: 178–179 где се говори о дефлекцији компаратива. О аналитичкој компарацији у призренско-тимочком в. Белић 1999: 299, Марковић 2000: 157, Барјактаревић 1977: 404; у косовско-ресавском, где се сматра унетом са стране: Ивић 2001: 138, Јовић 1968: 115.

<sup>79</sup> О удвајању личних заменица у призренско-тимочком в. Ивић 2001: 162, Белић 1999: 221.

*Хиландарски медицински кодекс*, због своје тематике, спада у споменике писане нижим стилем, који представља мешавину српскословенског, тј. српске редакције старословенског језика, званичног језика цркве, и српског народног језика, који се у то време могао појавити само у виду одређеног народног говора, матерњег језика једног или више писара споменика, или говора подручја на коме је спис настао. При томе се о писарима и, у овом случају, преводиоцима, будући да је споменик настао сукцесивним превођењем од краја XIII до половине XVI века, обично не зна ништа. Може се претпоставити да је неки од преписа *Хмк* настао у околини Призрена, где је у манастиру Св. Аранђела постојала манастирска болница од половине XIV до краја XV века (Јовић 2011: 13–14). У сваком случају, *Хмк* представља споменик веома богат особинама народног језика, којих има на свим нивоима језичке структуре, и које се прожимају са особинама српскословенског језика.

Фонетске црте језика *Хмк* двома врло маркантним особинама одговарају стању које је данас одлика јужноморавских говора: *лу* као рефлекс вокалног *л* (*слузљиве очи, слузе из очију*) и *-ја<-л* (*оздравеја*). У призренско-јужноморавске фонетске црте спада и формирање секундарног сугласника испред палатала (*веће, хоћеш, неће*).

Већина наведених фонетских особина заједничка је призренско-тимочкој и косовско-ресавској зони (уп. Ивић 2001<sup>а</sup>: 184–185), од којих посебно треба истаћи: екавску замену јата (*студенеје и мокреје, двигнете, несу*), вокал *о* у *ложица*, чување групе *-стр-* у *остро*, *-сп-* уместо *-ск-* у речи *љуска* (*плж без љуспе*), испадање *-в-* у глаголима типа *остаљам*, постојање сугласника *-д-* у групи *-зр-* (*здрело, раздрежеш*).

Губљење резултата друге палатализације у лок. јд. им. ж. рода на *-а* (*питу у јухе, на једној ноге, пише ва књиге*) спада у шире присутне дијалекатске црте.<sup>80</sup>

Морфолошке одлике упућују на стање блиско данашњем косовско-ресавском, при чему су неке особине данас само косовско-ресавске: уопштавање наставка тврде заменичке промене у промени заменица и придева у инст. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. м. и ср. рода (*с топлем белцем, от оних белег, с дукати златеми*), изједначавање ген. и лок. мн. у промени именица (*расте у грцех, ва децах нест толикој врл јелико ва јунотах*), инфинитив без крајњег *-и* (*немој га варит, колико може трпет*) и архаични облик *хоте* од глагола *хтети*.

Неке од пописаних морфолошких црта, иако се данас првенствено везују за косовско-ресавске говоре, некада, пре губитка синтетичке деклинације, биле су обичне и у источнијим, призренско-тимочким говорима (уп. Ивић 2001<sup>а</sup>: 184–186): синкретизам ген.=дат.=лок. јд. именица ж. рода са наставком *-а* у ном. јд. и наставком *-е* у поменутиим синкретичним падежима (*от жене, постави ка оној воде, у великој реке*);<sup>81</sup> непознавање суфикса *-ад*

<sup>80</sup> Нису, међутим, забележени типични косовско-ресавски и призренско-јужноморавски ликови типа *гројзе, пиује, праци, гучићи* (уп. Ивић 2001а: 185–186).

<sup>81</sup> Неки призренско-јужноморавски говори чувају одређене црте синтетичке деклинације и данас, након што је деклинациони систем знатно нарушен процесом балканизације. Те

као форманта суплетивне множине именица ср. рода и употреба наставка *-ћи* (*козлићи, пилићи*), употреба компаратива типа *стареји*, дат. јд. личних заменица *тебе, себе*, присвојна заменица 3. лица ж. рода *њојан*.

У заједничке косовско-ресавске и призренско-тимочке особине спада и жива употреба партикула *-и, -зи, -ре, -е* уз заменице, везнике и прилоге (*ономуј, тогај, тадај, онејзи, такођер*), као и префикс *о-* у *омијем, омивам*, мада је његова употреба раширенија на истоку, у говорима тимочко-лужничког говорног типа.

Неке морфолошке црте су присутне на читавом југоистоку Србије, па и шире. Таква је тенденција ка маскулинизацији именица ж. рода са основом на консонант и без наставка у ном. јд. (*от некојега звера, от много глада, от једа, сваки вечер*).

За призренско-тимочке говоре карактеристичан је данас ном. мн. им. м. рода са основом на консонант и без наставка у ном. јд. са наставцима *-е, -је* (*мехове ковачни, ови духове, чирове, пастирје, чрвје*).

О почетку балканистичких иновација сведоче не само наговештаји аналитизма у деклинацији (мешају се облици ак. и лок. са предлозима, а облик акузатива долази уместо генитива), већ и остали елементи овог, очигледно надирућег процеса: аналитичка компарација, удвајање личних заменица, честа употреба конструкције *да+презент*.

На основу увида у важније до сада проучене споменике настале до краја XVI века писане српскословенским са великим уделом народног језика, а то су: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* (оригинал почетак XV века, сачувани препис почетак XVI века), преписи *Душановог законика – Струшки* (крај XIV века), *Атонски* (друга четвртина XV века), *Студенички, Атонски и Ходошки* (прва трећина XV века), *Бистрички* (око 1450. године), *Српска Александрида* (друга половина XVI века), језик *Хиландарског медицинског кодекса* има највише елемената народног језика.

Како је реч о суцесивном преводу који је, вероватно, више пута преписиван, а језичко порекло преписивача и преводилаца је, свакако, било различито, елементи народног језика не припадају само једном дијалекту, посматрано са данашњег становишта, већ се мешају црте данашњег косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта, посебно његовог призренско-јужноморавског говорног типа.

Без обзира на значајно присуство неких данас само за косовско-ресавски дијалекат карактеристичних морфолошких особина (уопштавање наставака тврде заменичке промене у промени заменица и придева у инст. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. м. и ср. рода, изједначавање ген. и лок. мн. у промени именица, инфинитив без крајњег *-и*, облик *хоте* од глагола *хтети*), бројем појава и потврда доминирају фонетске и морфолошке црте заједничке косовско-ресавском и призренско-јужноморавском, било данас или у прошлости (*е < Ђ, вокал о у ложица, чување групе -стр- у остро, -сп- уместо -ск- у речи љуска, испадање -в- у глаголима типа остаљам, постојање*

---

сачуване особине се обично тумаче као нанос из косовско-ресавског, међутим, судећи по језику споменика попут *Хмк*, биће да су у питању остаци старог стања.

сугласника -d- у групи -зр-, синкретизам ген.=дат.=лок. јд. именица ж. рода на -а, употреба компаратива типа *стареји*, дат. јд. личних заменица *тебе, себе*, присвојна заменица 3. лица ж. рода *њојан*, употреба партикула -и, -зи, -ре, -е уз заменице, везнике и прилоге, као и префикс о- у *омијем, омивам*), али су најочљивије типичне призренско-јужноморавске фонетске одлике (лу као рефлекс вокалног л, -ја<-л), а посебно изненађује присуство балканизама.

Све ове чињенице, изузетно значајне за историјску дијалектологију, чине овај споменик посебно вредним пажње.

## Литература

- Барјактаревић, Данило. 1977. *Дијалектолошка истраживања*. Приштина.
- Белић, Александар. 1972. *Основи историје српскохрватског језика, Фонетика*. Београд.
- Белић, Александар. 1972<sup>а</sup>. *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 1 (Речи са деклинацијом)*. Београд.
- Белић, Александар. 1973. *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2 (Речи са конјугацијом)*. Београд.
- Белић, Александар. 1999. *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела А. Белића, т. 9. Београд : ЗУНС.
- Богдановић, Недељко. 1987. *Говор Алексиначког Поморавља, СДЗб XXXIII*. Београд : САНУ и Институт за српскохрватски језик.
- Бошковић, Радосав. 1969. *Основи упоредне граматике словенских језика I*. Београд.
- Видоески, Божићар. 1962. *Кумановскиот говор*. Скопје.
- Вукадиновић, Вилотије. 1996. *Говор Црне Траве и Власине, СДЗб XLII*. Београд : САНУ и Институт за српскохрватски језик.
- Грицкат, Ирена. 2003. О предлогу за у српском језику. *Јужнословенски филолог* LIX, 11–16.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. 1975. *Законик цара Стеф. Душана, књ. I, Струшки и Атонски рукопис*. Београд : САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. 1981. *Законик цара Стеф. Душана, књ. II, Студенички, Хиландарски, Ходошки, Бистрички рукопис*. Београд : САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. 2007. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Даничић, Ђура. 1874. *Историја облика српскога или хртваскога језика до свршетка 17. вијека*. Београд.
- Даничић, Ђура. 1975. *Рјечник из књижевних старина српских I-III*. Београд.
- Ђорђевић, Петар. 1975. *Старословенски језик*. Нови Сад.
- Елезовић, Глигорије. 1998. *Речник косовско-метоховског дијалекта*. Приштина.
- Живковић, Новица. 1987. *Речник пиротског говора*. Пирот.
- Ивић, Павле. 1991. *Из историје српскохрватског језика, Изабрани огледи II*. Ниш : Просвета.

- Ивић, Павле. 1991<sup>a</sup>. *Из српскохрватске дијалектологије*, Изабрани огледи III. Ниш : Просвета.
- Ивић, Павле. 1994. *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој, књ. 1, Општа разматрања и штокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле. 1998. *Преглед историје српског језика* (прир. А. Младеновић), Целокупна дела VIII. Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле. 1998<sup>a</sup>. *Расправе, студије, чланци, 1. О фонологији* (прир. Д. Петровић), Целокупна дела X/1. Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле. 1999. Српски дијалекти и њихова класификација II. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLII, 303–355.
- Ивић, Павле. 2001. *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје* (прир. Д. Петровић), Целокупна дела II. Сремски Карловци – Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Павле. 2001<sup>a</sup>. Српски дијалекти и њихова класификација III. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLIV/1–2, 175–209.
- Јерковић, Вера. 1983. *Српска Александрида, рукопис САН бр. 352, Палеографска, ортографска и језичка испитивања*. Београд : Посебна издања САНУ, књ. DLIV, Одељење језика и књижевности, књ. 35.
- Јерковић, Вера. 1995. О језику медицинских списа Ходошког зборника. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVIII/1, 29–39.
- Јовић, Душан. 1968. *Трстенички говор*, СДЗб XVII. Београд : САНУ.
- Јовић, Душан. 1968–1969. О језику „Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића“. *Јужнословенски филолог* XXVII/3-4, 365–455.
- Јовић, Надежда. 2006. О балканизмима у Хиландарском медицинском кодексу № 517 као одлици народног језика. *Годишњак за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу* XX/8, 165–183.
- Јовић, Надежда. 2011. *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш : Филозофски факултет.
- Марковић, Јордана. 2000. *Говор Запања*, СДЗб XLVII. Београд.
- Митровић, Бранислав. 1992. *Речник лексовачког говора*. Београд.
- Младеновић, Александар. 1977. Напомене о српскословенском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XX/2, 1–20.
- Младеновић, Александар. 1980. Језик у повељама кнеза Лазара упућеним Дубровнику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXIII/2, 47–82.
- Младеновић, Александар. 1992. Прилог тумачењу постанка генитивног наставка -а у једном делу српског језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXV/2, 7–36.
- Младеновић, Александар. 2003. *Повеље кнеза Лазара*. Београд : Чигоја штампа.
- Младеновић, Александар. 2005. Неке филолошке напомене о Грбаљском рукопису Законика цара Душана. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVIII/1-2, 85-93.

- Младеновић, Александар. 2007. *Повеље и писма Деспота Стефана*. Београд: Чигоја штампа
- Младеновић, Радивоје. 2001. *Говор шарпланинске жупе Гора*, СДЗб XLVIII. Београд.
- Реметић, Слободан. 1985. *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI. Београд.
- Реметић, Слободан. 1996. Српски призренски говор I (Гласови и облици). *Српски дијалектолошки зборник XLII*, 319–614.
- Стаматоски, Трајко. 1957. Градскиот тетовски говор. *Македонски јазик VII/2*, 210–242.
- Станковић, Радоман. 2010. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века*. Београд : Народна библиотека Србије.
- Стојановић, Јелица. 2000. Синтаксичко-семантички и морфолошки узроци губљења старог локатива без предлога. *Јужнословенски филолог LVI/3–4*, 1129–1140.
- Толстој, Никита. 2004. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад.
- Ћирић, Љубисав. 1999. *Говори Понишавља*, СДЗб XLVI. Београд.
- Ћирковић С. и Р. Михаљчић. 1999. *Лексикон српског средњег века*. Београд.
- Brozović D. i P. Ivić. 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, srpski ili hrvatski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Skok, Petar. 1971-1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV*. Zagreb : JAZU.
- Slovník. 1958–1997. *Slovník jazyka staroslověnského 1–52*. Praha : Československá akademie věd.

Nadežda Jović

## ELEMENTS OF KOSOVSKO-RESAVSKI AND PRIZRENSKO-TIMOCKI DIALECT IN HILANDAR MONASTERY MEDICAL CODEX

*Summary:* Hilandar Monastery Medical Codex (transcript XVI century), is a most important monument for history of Serbian medical science. It was written by srpskoslovenski language, with a lot of Serbian vernacular language elements typical for South Serbia region.

This work pointed out on great number of phonetic and morphological features (value of old jat in ekavian, *lu*<vowel quality *l*, *-ja*<*-l*, retention of the cluster *str* in *ostro*; the suffix *-e* in dative and locative singular of feminine gender nouns on *-a*, comparative of adjective with suffix *-eji* etc.), confirmed in XVI century, and which can be seen in present kosovsko-resavski and prizrensko-timocki dialect, especially in its prizrensko-juznomoravski part, what is of importance for historical dialectology.